

Εθνοτικές ομάδες και ταυτότητες

Οι όροι και η εξέλιξη του περιεχομένου τους

ΓΙΩΡΓΟΣ ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ

Η ΔΥΝΑΜΙΚΗ αλληλεξάρτηση των κοινωνικών φαινομένων και της ορολογίας των κοινωνικών επιστημών αποτελεί αδιαμφισβήτητο γεγονός. Νέοι όροι εισάγονται στο λεξιλόγιο των κοινωνικών επιστημών για να καλύψουν ανάγκες ανάλυσης και παλαιότεροι όροι αλλάζουν περιεχόμενο ή αδρανεύουν ή αδρανεύουν τη χρήση τους. Μόλις πριν από μια δεκαετία, ο όρος εθνοτική ομάδα (ethnic group) και τα παράγωγά του απουσίαζαν από το ελληνικό λεξιλόγιο.

Το ξεφύλλισμα των κυριακάτικων εφημερίδων συχνά αποκαλύπτει τις διαστάσεις της εισαγωγής νέων όρων. Στο *Βήμα της Κυριακής* (Λαμπίδης, 4/2/1996), σε άρθρο με τον τίτλο «Κοινωνικά Στερεότυπα: Η οπαδός του έθνικ», ο αρθρογράφος χαρακτηριστικά σημειώνει πως «η οπαδός» επαγγέλλεται «μέλλουσα κοινωνιολόγος», πως στην αμφίεσή της επικρατεί μια πολυμορφία παγκόσμιου φολκλόρ, στο οποίο πιθανώς να «δένουν και τα βραχιόλια της γιαγιάς από τη Σμύρνη». Παρατηρεί ακόμα πως «η οπαδός» συγχάζει σε κοσμοπολίτικα πολυ-πολιτισμικά «στέκια» αλλά «δεν έχει ακόμα ανακαλύψει που παίζει το Πολυφωνικό Συγκρότημα Πωγωνίου».

Στον *Επενδυτή* της ίδιας ημέρας, και στη στήλη «Έργα και Ιδέες», δημοσιεύεται άρθρο με τον τίτλο «Οι "Ζαπατίστας" της Μουσικής. Το Έθnik κερδίζει συνεχώς έδαφος» (Τσίλκα, 3 - 4/2/1996). Η αρθρογράφος παραθέτει τις απόψεις μιας «ειδικού» στο θέμα, που είναι «συγγραφέας οδοιπορικών βιβλίων και πολυταξιδεμένη». Η «ειδικός» εξηγεί πως «το πολυεθνικό παζλ σε κλαμπ, ρεστοράν, ρούχα, κοσμήματα, στη ζωγραφική, στη μουσική... όλα αυτά είναι έθnik». Επίσης, πως «(το έθnik) είναι γύρω μας, είναι παντού μας. Το έθnik μας έχει κυριεύσει. Έχει γίνει εμμονή! Μας γεννά και προβληματισμούς επιπλέον! Μήπως και το ρεμπέτικο είναι έθnik για τους Ιάπωνες;»

Οι αναλύσεις των παραπάνω αρθρογράφων δεν αποτελούν βέβαια μεμονωμένα περιστατικά. Μπορεί ο όρος εθνοτική ομάδα (ethnic group) και τα παράγωγα του να μην υπήρχαν στο ελληνικό λεξιλόγιο μία δεκαετία πριν, η χρήση τους όμως έχει πυκνώσει τα τελευταία χρόνια. Η ασάφεια που χαρακτηρίζει τα περισσότερα άρθρα που εξηγούν το φαινόμενο σε περιοδικά ευρείας κυκλοφορίας, συχνά ξεπερνά ακόμα και τις γραφικές επισημάνσεις των παραπάνω αρθρογράφων. Σε άρθρο περιοδικού μόδας αρχιτεκτονικών ενδιαφερόντων διαβάζουμε πως το «Ethnic» αποτελεί «τάση» και αναφέρεται στις «ρίζες του μέλλοντος» (Γεωργιάδου, Απρίλιος 1994). Η προμετωπίδα του άρθρου εξηγεί: «Στο βάθος των πραγμάτων και των χρωμάτων ανακαλύπτουμε τα αρχέτυπα. Απλά, σοφά και διαχρονικά, αποτελούν ανεξάντλητη πηγή έμπνευσης και δημιουργίας».

Η εργασία αυτή επιδιώκει να αποσαφηνίσει την εξέλιξη του όρου και του περιεχόμενου του και να επισημάνει εκείνες τις θεωρητικές υποθέσεις που είναι κοινές στις περισσότερες προσεγγίσεις και σχετίζονται με τον όρο αυτό. Επιπλέον, επιχειρεί μια κριτική των προσεγγίσεων αυτών με σκοπό την ανάδειξη των επιστημολογικών ορίων του όρου. Τέλος, γίνεται προσπάθεια να ξεταστούν τα προβλήματα που η χρήση του όρου συναντά στην ελληνική πραγματικότητα. Μια εξαντλητική ανάλυση των παραπάνω είναι αδύνατη στα πλαίσια μιας ολιγοσέλιδης δημοσίευσης. Αναγκαστικά, η εργασία αυτή επιλεκτικά εστιάζεται, με γενικευτικό τρόπο, σε ορισμένες από τις πολλές προσεγγίσεις που έχουν προταθεί για την εξέταση του φαινομένου των εθνοτικών ομάδων. Κριτήριο επιλογής τους υπήρξε η αξία τους για μια εισαγωγική εξέταση του θέματος¹.

Η εμφάνιση του όρου εθνοτική ομάδα

Ο όρος εθνοτική ομάδα (ethnic group) εμφανίζεται ουσιαστικά στα μέσα της δεκαετίας του '50 στην Αμερικανική Κοινωνιολογία. Προηγούμενες αναφορές είναι σπάνιες και επιλεκτικές². Ο Αμερικανός κοινωνιολόγος David Riesman χρησιμοποιεί τον όρο στα 1953 (Eriksen, 1993: 3). Στα γαλλικά, καθώς και στις υπόλοιπες γλώσσες, ο όρος εμφανίζεται αργότερα από ότι στα αγγλικά. Από τα τέλη της δεκαετίας του '60 και μετά, ο όρος αποτελεί καθιερωμένο εργαλείο των κοινω-

¹Πολύωρες συζητήσεις με τους Βασίλη Γούναρη και Γιάννη Παπαδάκη υπήρξαν το κίνητρο γι' αυτή την εργασία. Τους ευχαριστώ θερμά για την υπομονή τους.

νικών επιστημών, ιδιαίτερα όμως της κοινωνικής ανθρωπολογίας. Σημαντική σ' αυτή την εξέλιξη είναι η συμβολή του έργου του F. Barth, στο οποίο θα αναφερθούμε αναλυτικά στη συνέχεια. Το Λεξικό του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης (Oxford Dictionary) συμπεριλαμβάνει τον όρο για πρώτη φορά στην έκδοσή του του 1972 (ό.π.). Οι Glazer και Moynihan προεκτείνουν τη χρήση του όρου σε μια σειρά από θέματα στα μέσα της δεκαετίας του '70 (Glazer και Moynihan, 1975). Οι λόγοι δημιουργίας του όρου συνδέονται με μια σειρά από δεδομένα. Οι κοινωνικές αλλαγές του μετα-πολεμικού κόσμου οδήγησαν σε μια μεταμόρφωση των παραδοσιακών ανθρωπολογικών αντικειμένων. Οι εξωτικές φυλές, τα απομονωμένα χωριά και οι αυστηρά κλειστές συντεχνίες παύουν σταδιακά να υπάρχουν. Η μεταναστευτική έκρηξη και η κατάργηση της αποικιοκρατίας οδηγούν σε ανακατατάξεις όχι μόνο στην «περιφέρεια» αλλά και στο δυτικό βιομηχανικό «κέντρο». Οι νέες κοινωνικές πραγματικότητες απαιτούν τη δημιουργία νέων όρων που υπερβαίνουν την αποικιοκρατική ορολογία (π.χ. τον όρο "φυλές").

Ο όρος εθνοτική ομάδα καλείται να καλύψει αυτές τις ανάγκες και εμφανίζεται ως πιο «ουδέτερος» πολιτικά και πιο μοντέρνος (Williams, 1989: 401 - 406).

Αλλαγές όμως υπάρχουν και στις γενικότερες θεωρητικές τάσεις της ανθρωπολογίας. Η μετάβαση από τις στατικές θεωρίες του δομο-λειτουργισμού στις θεωρίες διαντίδρασης (transactionalism) που συντελέστηκε στον αγγλο-σαξονικό χώρο συνεπαγόταν τη διαφοροποίηση της έννοιας του πολιτισμού από την έννοια του εθνισμού (ethnicity). Η άνοδος της Μαρξιστικής Ανθρωπολογίας δημιουργούσε την ανάγκη απάντησης, από τους στοχαστές εκείνους που δεν είχαν μαρξιστικές καταβολές, με όρους διαφορετικούς απ' αυτούς του παρελθόντος. Για όλους τους παραπάνω λόγους, ο όρος θεωρήθηκε ως ιδιαίτερα χρήσιμος από τους κοινωνικούς επιστήμονες, τους πολιτικούς, τους ακτιβιστές των κοινωνικών κινήσεων των δεκαετιών του '60 και '70 και το ευρύτερο κοινό. Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει η Williams, ο όρος εθνοτική ομάδα «αποπλάνησε» το ευρύτερο κοινό και τους ειδικούς με τη λειτουργικότητά του (ό.π.: 406).

Η συμβολή του Fredrik Barth στη διαμόρφωση των βασικών υποθέσεων ανάλυσης

Η εμπέδωση της χρήσης του όρου οφείλεται καταρχήν στις αναλύσεις του Σκανδιναβού ανθρωπολόγου Fredrik Barth³. Ο Barth στα 1969 επιμελήθηκε την έκδοση ενός τόμου εργασιών υπό τον τίτλο «Εθνοτικές Ομάδες και Σύνορα» (Barth, 1969). Οι μελέτες του τόμου αυτού έθεσαν τους βασικούς θεωρητικούς άξονες στους οποίους βασίστηκαν σχεδόν όλες οι μετέπειτα προσεγγίσεις που χρησιμοποίησαν τον όρο. Οι άξονες αυτοί συνοπτικά εξηγούνται παρακάτω.

Το φαινόμενο του εθνισμού (ethnicity) συνίστανται στην πρωταρχική διχοτόμηση του κοινωνικού χώρου ανάμεσα στο Εμείς και στο Αυτοί. Η διχοτόμηση αυτή μοιραία οδηγεί σε σχέσεις και συναλλαγές ανάμεσα στα δύο μέρη. Το φαινόμενο του εθνισμού αποτελεί εκείνη τη μορφή κοινωνικής οργάνωσης που ορίζεται βάσει ενός τέτοιου συστήματος σχέσεων. Η εθνοτική ταυτότητα δεν είναι συνεπώς απόρροια των πρωτογενών κοινωνικών χαρακτηριστικών μιας ομάδας πληθυσμού αλλά συνέπεια κοινωνικών σχέσεων. Δεν οφείλεται δηλαδή η εθνοτική ταυτότητα στην «ιδιοκτησία» κάποιων κοινωνικών χαρακτηριστικών αλλά στην ύπαρξη συγκεκριμένων κοινωνικών σχέσεων. Η διαπίστωση αυτή συνεπάγεται τη μεταφορά της προσοχής του ερευνητή από το πολιτισμικό περιεχόμενο των προς εξέταση ομάδων (τα κοινωνικά χαρακτηριστικά τους) στα σύνορα και τις διαδικασίες που ορίζουν τις ομάδες αυτές και τις ταυτότητες τους. Η μετάβαση αυτή έδειξε πως οι εθνοτικές ομάδες δεν έχουν μόνιμη και αέναη διαχρονική φύση αλλά ένα χαρακτήρα που μεταβάλετε ανάλογα με τα εκάστοτε πλαίσια συνθηκών

(situationalism). Από τη στιγμή που ο ερευνητής καταλήξει σε μια τέτοια διαπίστωση, οι πολιτισμικές διαφορές με σημαντική σημασία για τη διαμόρφωση του εθνισμού είναι αυτές που τα άτομα χρησιμοποιούν για να ορίσουν τη διαφορετικότητα τους και όχι οι απόψεις του μελετητή για το τι είναι πιο χαρακτηριστικό ή ιθαγενές στον πολιτισμό τους. Το φαινόμενο του εθνισμού αναφέρεται στην συνείδηση του πολιτισμού και της πολιτισμικής ιδιαιτερότητας και στη χρήση του, και ταυτόχρονα αποτελεί μέρος του πολιτισμού. Αν όμως προσλάβουμε τον πολιτισμό όχι ως ζώνη κοινών νοημάτων αλλά ως ζώνη διαφωνιών και αντιπαραθέσεων που ορίζονται με βάση το σύνορο, τότε η ανάλυση του φαινομένου του εθνισμού αυτόματα μετατρέπεται σε ανάλυση του πολιτισμού ως πολιτικού συστήματος⁴.

Ο μοναδικός ίσως παράγοντας της ανάλυσης του Barth τον οποίο δεν συμμερίστηκαν οι μελετητές που βασίστηκαν στο έργο του είναι η εμμονή του στον καθοριστικό διαμεσολαβητικό ρόλο των ηγετών στη διαμόρφωση της πολιτικής των εθνοτικών ομάδων (Barth, 1994: 12). Μια γενικότερη κριτική των απόψεων του Barth ξεπερνά τα όρια αυτής της εργασίας. Θα πρέπει πάντως να επισημανθεί ότι ο Barth κατηγορήθηκε πως αγνόησε, στις μελέτες του, το πρόβλημα της ιστορικής δυναμικής των εθνοτικών ομάδων, πως αγνόησε τον παράγοντα του κράτους και των ανισοτήτων εξουσίας και πως υποτίμησε τις λογικές ικανότητες των ατόμων - φορέων κοινωνικής δράσης (Asad, 1972). Όσον αφορά το ζήτημα του κράτους, ο ίδιος ο Barth πρόσφατα παραδέχτηκε πως «οι αναλύσεις του 1969 έδιναν λίγη προσοχή στις συνέπειες του κράτους» (Barth, 1994: 19).

Ο ρόλος του κράτους

Η σημασία του θεσμού του σύγχρονου κράτους στη διαμόρφωση του φαινομένου του εθνισμού και των εθνοτικών ομάδων αποτέλεσε το αντικείμενο ερευνητών που επιχείρησαν μια υπέρβαση του έργου του Barth. Αν και δεν έχει υπάρξει κοινή συμφωνία στα πλαίσια αυτών των προσεγγίσεων, αξίζει να σταθούμε σε μια σειρά επισημάνσεων. Το βασικό ερώτημα που απασχόλησε αυτούς τους μελετητές είναι το «πότε και γιατί η διχοτόμηση ανάμεσα στο Εμείς και στο Αυτοί γίνεται σημαντική». Το ερώτημα αυτό δεν είχε εξεταστεί άμεσα από τον Barth. Όπως και ο ίδιος είχε παραδεχτεί, το θεωρητικό μοντέλο του «δεν μπορεί να προσφέρει λύσεις στο ζήτημα της αρχικής δημιουργίας» των κοινωνικών διχοτομήσεων (Barth, 1981: 77). Η απάντηση αναζητήθηκε στον ρόλο του σύγχρονου εθνικού κράτους.

Το εθνικό κράτος, όπως το γνωρίζουμε από την εποχή της Γαλλικής Επανάστασης και μετά, απαιτεί μοναδικές και αποκλειστικές ταυτότητες. Κανείς δεν μπορεί να είναι συγχρόνως Γερμανός και Γάλλος, ούτε Έλληνας και Τούρκος. Το κράτος αυτό δημιουργεί Το Άτομο («ά-τομο») που έχει Μία Ταυτότητα. Το κράτος χρειάζεται αυτή την ομοιογένεια για να διοικήσει αποτελεσματικότερα την επικράτεια του και για να δικαιώσει την ύπαρξή του (Gellner, 1983). Το φαινόμενο του εθνισμού προκύπτει από την πολιτική του πολιτισμικού αγώνα που διεξάγεται στα πλαίσια των εθνικών κρατών, όταν αυτά κατοικούνται από ποικίλους πληθυσμούς. Οι αντιθέσεις και ο ανταγωνισμός μεταξύ αυτών των πληθυσμών, όσον αφορά τη συνεισφορά τους στη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας, δημιουργεί τις ξεχωριστές εθνοτικές ομάδες. Η μοιραία επικράτηση μιας μοναδικής ταυτότητας οδηγεί αφενός στον τονισμό της διαφορετικότητας αυτών που αποτυγχάνουν να επιβάλλουν τη δική τους ως κυρίαρχη, και αφετέρου σε θεσμικές ή άτυπες διακρίσεις των ποικίλων πληθυσμών. Η συγκρότηση, άρα, των σύγχρονων εθνικών κρατών κάνει κοινωνικά και πολιτικά σημαντική τη διαφορά. Οι εθνοτικές ομάδες και ταυτότητες είναι παράγωγα των εθνικών κρατών και όχι αιτίες δημιουργίας τους (Verdery, 1994). Συμπερασματικά θα μπορούσαμε να πούμε πως αιτία εμφάνισης των εθνοτικών ομάδων και ταυτοτήτων είναι η ύπαρξη ενός συγκεκριμένου πολιτικού συστήματος. Είναι το πολιτικό σύστημα των εθνικών κρατών που βρίσκονται σε προχωρημένη φάση θεσμικής «ολοκλήρωσης» της ταυτότητας των πληθυσμών τους, το οποίο μοιραία δημιουργεί εθνοτικές ομάδες και διακρίσεις.

Αν όμως τα εθνικά κράτη προωθούν με τέτοια συστηματικότητα την αποκλειστική μοναδική ταυτότητα, τότε που οφείλεται το φαινόμενο του μεταβλητού, ανάλογα με τις συνθήκες, χαρακτήρα των εθνοτικών ταυτοτήτων; Απάντηση στο ερώτημα αυτό, σύμφωνα με την K. Verdery, μπορεί να δοθεί αν εξετάσουμε τις συγκυρίες στις οποίες το φαινόμενο του μεταβλητού χαρακτήρα των εθνοτικών ταυτοτήτων εμφανίζεται πιο έντονο (ό.π.: 36 - 37). Κοινή είναι η διαπίστωση πως το φαινόμενο αυτό εμφανίζεται σε χώρες όπου η συγκρότηση του εθνικού κράτους δεν έχει ολοκληρωθεί στον ίδιο βαθμό που έχει συμβεί στο δυτικό βιομηχανικό «κέντρο». Τέτοιες χώρες είναι για παράδειγμα οι πρώην αποικίες, οι χώρες της Ανατολικής Ευρώπης και των Βαλκανίων.

Οι απόψεις του Antony D. Smith για την «εθνοτική καταγωγή των εθνών»

Όπως και παραπάνω αναφέρθηκε, οι μελέτες του τόμου που ο F. Barth επιμελήθηκε στα 1969 έθεσαν τους θεωρητικούς άξονες στους οποίους βασίστηκαν σχεδόν όλες οι μετέπειτα προσεγγίσεις που χρησιμοποίησαν τον όρο εθνοτική ομάδα. Η πιο σοβαρή προσπάθεια συνολικής αναιρέσης των υποθέσεων, που έθεσε ο Barth, και χρησιμοποίησης των όρων εθνοτική ομάδα και εθνισμός, με διαφορετική σημασία και περιεχόμενο, είναι αυτή του Άγγλου δομο-λειτουργιστή κοινωνιολόγου A.D. Smith⁵. Το πιο γνωστό και χαρακτηριστικό έργο του είναι η μονογραφία με τίτλο «Η Εθνοτική Καταγωγή των Εθνών» (Smith, 1986).

τιακής σχέσης εθνοτικών ομάδων και εθνών και στον εντοπισμό της γενεολογίας των εθνών. Ο Smith υποστηρίζει πως «μια συμβολική προσέγγιση, βασισμένη σε ιστορικές συγκρίσεις των συστατικών των εθνοτικών ομάδων και των εθνών, μας βοηθά στην κατανόηση της ιστορικής και κοινωνιολογικής τους σχέσης» (ό.π.: 4). Το έθνος δεν είναι για τον Smith παράγωγο των εθνοτικών ομάδων, αλλά ούτε και αποκλειστικά σύγχρονο φαινόμενο⁶. Η καταγωγή των εθνών βασίζεται, στην πλειοψηφία των περιπτώσεων, στην ύπαρξη εθνοτικών ομάδων. Αυτό δεν συνεπάγεται μια αναγκαστική συνέχεια εθνοτικών ομάδων - εθνών, τα πιο γνωστά «ιστορικά» όμως έθνη σίγουρα βασίζονται στη συνέχεια της ύπαρξης κάποιων εθνοτικών ομάδων. Οι Εβραίοι, οι Έλληνες και οι Αρμένιοι είναι τα πιο προσφιλή στον Smith παραδείγματα «ιστορικών» εθνών.

Μια εθνοτική ομάδα είναι, για τον Smith, ένας διακριτός - βάσει ονόματος - πληθυσμός που μοιράζεται μύθους καταγωγής, ιστορίες και πολιτισμό, ο οποίος διατηρεί μια σχέση με μια συγκεκριμένη γεωγραφικά περιοχή και διακατέχεται από ένα αίσθημα αλληλεγγύης (ό.π.: 32). Ο πυρήνας του φαινομένου του εθνισμού «εντοπίζεται στην σύμπραξη μύθων, αναμνήσεων, αξιών και συμβόλων και στις χαρακτηριστικές μορφές και δόγματα συγκεκριμένων ιστορικών συσσωματώσεων των πληθυσμών» (ό.π.: 15). Τα φαινόμενα των εθνοτικών ομάδων και εθνών είναι διαχρονικού χαρακτήρα για τον Smith καθώς, όπως υποστηρίζει, «δεν υπήρξε καμία περίοδος της παγκόσμιας ιστορίας στην οποία τα έθνη να μην έπαιζαν κάποιο ρόλο» (ό.π.: 210).

Και συμπληρώνει: «ο εθνισμός παραμένει ως κοινωνικο-πολιτισμικό πρότυπο ανθρώπινης οργάνωσης και επικοινωνίας από την αρχή της τρίτης χιλιετηρίδας π.Χ. μέχρι σήμερα, ακόμα και αν κάθε “κοινωνία” δεν είχε ακολουθήσει αυτό το μοντέλο οργάνωσης» (ό.π.: 32).

Το βέβαιο είναι πως ο Smith αδυνατεί στην ουσία να παρέχει μια, έστω μερική, εξήγηση του λόγου ύπαρξης της εθνοτικής διαφοροποίησης. Παρόλο που αναλύει τις παραμέτρους βάσει των οποίων συντελείται η εθνοτική διαφοροποίηση (νοσταλγία, θρησκεία, πόλεμος) (ό.π.: 32 - 41) και ο ίδιος τελικά καταλήγει να παραδεχτεί πως «η καταγωγή της εθνοτικής διαφοροποίησης παραμένει αδιευκρίνιστη» (ό.π.: 41). Οι απόψεις του, άλλωστε, δεν έχουν εφαρμογή σε πολιτισμούς εκτός του δυτικού ημισφαιρίου, ακόμα και αν αυτοί καταγράφονται από αρχαιότατων χρόνων. Ακόμα όμως και στη περίπτωση των λεγομένων «ιστορικών εθνών» οι θέσεις του γεννούν μια σειρά από προβλήματα. Οι απόψεις του για την ανάπτυξη του ελληνικού εθνικισμού, για παράδειγμα, είναι χαρακτηριστικές της τάσης του να ανάγει ολοκληρωτικά τα φαινόμενα του παρόντος σε υποτιθέμενες συνέχειες του παρελθόντος. Οι συνέπειες της προσέγγισης του A.D. Smith στη μελέτη της ιστορίας του ελληνικού έθνους αναδεικνύονται στο μεταφρασμένο και δημοσιευμένο στα ελληνικά άρθρο του (Smith, 1993), όπου υποστηρίζει πως οι ρίζες του ελληνικού εθνικισμού βρίσκονται σε «στοιχεία από προηγούμενους αιώνες, που φθάνουν πίσω ως τους αρχαίους Έλληνες και τον αντιπερσικό πανελληνισμό τους» (ό.π.: 9). Όπως σωστά παρατηρεί ο Π. Κιτρομηλίδης στη κριτική του στο άρθρο του Smith, η προσέγγιση αυτή «ισοδυναμεί ουσιαστικά με κατάργηση κάθε έννοιας ιστορικότητας και σοβαρής ιστορικής ανάλυσης» και «ια το σύγχρονο Έλληνα ιστορικό θα ισοδυναμούσε με υποχώρηση στην εποχή του Παπαρηγόπουλου και αποδοχή των πιο ακραίων ιδεολογικών χειραγωγήσεων της ελληνικής ιστορίας» (Κιτρομηλίδης, 1993: 15 - 16).

Το φαινόμενο της πολυ-πολιτισμικότητας

Οι απόψεις και θέσεις στις οποίες παραπάνω αναφέρθηκα, υποστηρίζουν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο τη συνεχώς αυξανόμενη σημασία του ρόλου των εθνοτικών ομάδων στο

σύγχρονο κόσμο. Το κατεξοχήν ζήτημα που προκύπτει ως ερώτημα είναι: γιατί η διαφορετικότητα είναι σήμερα τόσο επίκαιρα του συρμού στις χώρες του δυτικού βιομηχανικού «κέντρου»; Οι εξηγήσεις που δώσαμε για χώρες όπου η συγκρότηση του εθνικού κράτους δεν έχει ολοκληρωθεί, δεν μπορούν να ισχύουν σε αυτή την περίπτωση. Που οφείλεται η «μόδα» της πολυ-πολιτισμικότητας; Μήπως η πολυ-πολιτισμικότητα αναιρεί στην ουσία την ομοιογένεια ταυτοτήτων που προωθούν, όπως ήδη επισημάναμε, τα σύγχρονα κράτη; Η προσεκτική κριτική ανάλυση της πολυ-πολιτισμικότητας από μια σειρά μελετητών έχει καταλήξει σε ακριβώς αντίθετα συμπεράσματα από τις παραπάνω υποθέσεις μας (Castles, Kalantis Cope and Morrissy, 1990 - Loden and Rosener, 1991 - Rieff, 1993 - Verdery, 1994). Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις αυτών των ερευνητών, οι δημογραφικές αλλαγές στον «ανεπτυγμένο» δυτικό κόσμο και η λογική της διαφοροποίησης των προϊόντων (Product Differentiation Markets), που αποτελεί το πιο σύγχρονο δόγμα των οικονομολόγων, δεν οδηγούν στην ύπαρξη δυναμικά μεταβαλλόμενων πολλαπλών ταυτοτήτων. Στην πραγματικότητα συμβαίνει το αντίθετο: οι παραπάνω λόγοι οδηγούν στην παγίωση και δημιουργία συγκεκριμένων ταυτοτήτων με εμφανή και προσίδια χαρακτηριστικά. Η πολυ-πολιτισμικότητα αναγκάζει στην επιλογή μιας μόνο ταυτότητας από τις διαθέσιμες, ακόμα και στην απόκτηση μίας όταν δεν υπάρχει. Το φαινόμενο αυτό, όπως σημειώνει και ο Banks (Banks, 1996: 74), είχε ήδη επισημανθεί από τους Glazer και Moynihan στα μέσα της δεκαετίας του '60. Οι Glazer και Moynihan είχαν τότε τονίσει πως στην προσπάθειά του να μειώσει τις διακρίσεις ανάμεσα στις διάφορες ομάδες πληθυσμού, το σύγχρονο πολύ-πολιτισμικό κράτος συστηματικοποιεί και τονίζει τις διαφορετικές ταυτότητές τους (Glazer και Moynihan, 1963).

Χαρακτηριστική περίπτωση συστηματικοποίησης και θεσμοθέτησης της διαφοράς είναι το παράδειγμα του Danforth που αναφέρεται στους σλαβόφωνους Έλληνες πολίτες που ζουν ως μετανάστες στην Αυστραλία. Με δεδομένη την υποχρέωση δημόσιας έκφρασης μιας εθνοτικής ταυτότητας - για λόγους που απορρέουν από την πολυ-πολιτισμική λειτουργία του Αυστραλιανού κράτους - οι σλαβόφωνοι Έλληνες πολίτες μετανάστες με διχασμένη ταυτότητα αναγκάζονται να επιλέξουν μεταξύ της «ελληνικής και της μακεδονικής καταγωγής» (Danforth, 1995: 201). Υπό αυτή την έννοια δεν μπορούν πλέον να είναι Έλληνες σλαβόφωνοι μετανάστες. Αναγκάζονται να αποποιηθούν κάποια από τις ταυτότητες τους. Η πολυ-πολιτισμικότητα, δηλαδή, οδηγεί σε μια κατάσταση όπου υπάρχουν περισσότερες ταυτότητες στον κόσμο μας αλλά και με πιο έντονα περιοριστικό και αποκλειστικό χαρακτήρα. Επιπλέον, όπως έχει εύστοχα επισημανθεί, ενισχύει μια τάση αναγωγής των πολιτισμικών διαφορών στο επίπεδο του γραφικού «φοκλόρ», αγνοώντας τις ταξικές και πολιτικές διακρίσεις που διαφοροποιούν τους πολιτισμούς (Castles κ.ά., ό.π.).

Η πολιτική οικονομία της χρήσης του όρου εθνοτική ομάδα Ανεξάρτητα πάντως από τους λόγους και τις αιτίες που οδήγησαν στην καθιέρωση του όρου εθνοτική ομάδα και τις κοινωνικές συνθήκες που τον επέβαλαν, η χρήση του όρου έχει τη δική της δυναμική και τις δικές της συνέπειες. Συνέπειες που με τη σειρά τους οδηγούν στην ανάδειξη των επιστημολογικών ορίων χρήσης του όρου. «Βεβαίως ο όρος εθνοτική ομάδα ακούγεται καλύτερα από τους όρους φυλή, ράτσα, βαρβαρικό, κλπ. Αναφορικά όμως με τις πολιτικές συνέπειες της χρήσης του, αυτές συνεχίζουν να χαρακτηρίζουν αυτούς που βρίσκονται στα σύνορα της αυτοκρατορίας», σημειώνει η Williams (Williams, ό.π.: 439). Η χρήση του συγκεκριμένου όρου, όπως άλλωστε γίνεται από τους πληθυσμούς που είναι «στα σύνορα της αυτοκρατορίας» (στο γεωγραφικό ή κοινωνικό «περιθώριο» του ανεπτυγμένου κόσμου) και από τους θεσμούς που ενεργοποιούν το «κέντρο» για λογαριασμό τους, είναι ενδεικτική της λειτουργίας του όρου. Η χρήση του όρου από τους Διεθνείς Μη Κυβερνητικούς Οργανισμούς (N.G.O.s) είναι χαρακτηριστική. Στοχεύει ξεκάθαρα στη δημιουργία συμπάθειας και πολιτικής νομιμοποίησης για τις εθνοτικές ομάδες, τους «αδύνατους του κόσμου μας». Ταντίζει όμως έτσι στην ουσία τις εθνοτικές ομάδες με αυτό που προπολεμικά ήταν γνωστό ως «μειονότητες». Ακόμα όμως και ο τρόπος υιοθέτησης του όρου από τον Ο.Η.Ε., τον κατεξοχήν θεσμό του «κέντρου» που ενδιαφέρεται για την τύχη των πληθυσμών που βρίσκονται στη γεωγραφική και κοινωνική «περιφέρεια», οδηγεί σε συγχύσεις που στοχεύουν στην στήριξη των «αδυνάτων». Χαρακτηριστικό παράδειγμα η απόφαση 16 της 21ης Φεβρουαρίου 1992 της Γραμματείας του Ο.Η.Ε., βάσει της οποίας οι όροι «εθνική ομάδα» (national group) και «εθνοτική ομάδα» (ethnic group) θεωρούνται ταυτόσημοι ως προς την πολιτική σημασία τους (U.N., 21/2/1992). Επίσης χαρακτηριστική είναι η δήλωση του Καναδού εκπροσώπου στο «Συνέδριο για την Ανθρώπινη Διάσταση» του Συμβουλίου για την Ασφάλεια και Συνεργασία στην Ευρώπη (CSCE), που έγινε τον Ιούνιο του 1990 στην Κοπεγχάγη. Σύμφωνα με τη δήλωση αυτή, «ο Καναδάς και άλλα κράτη θεωρούν ότι ο όρος “εθνική μειονότητα”, που χρησιμοποιείται βάσει των συμφωνιών του Ελσίνκι, περιέχει εθνοτικές, πολιτισμικές, γλωσσικές και εθνικές μειονότητες» (Danforth, ό.π.: 136). Ποιες τελικά είναι οι συνέπειες αυτών των εξελίξεων για την αξία χρήσης του όρου; Ίσως ο Π. Λέκκας να έχει κάποιο δίκαιο όταν λέει πως ο όρος αποτελεί έναν ασαφή και εν δυνάμει αποπροσανατολιστικό νεολογισμό, έναν όρο *passe - partout* που καταλήγει να δηλώνει μορφές πρωτο-εθνικισμού και έτσι επιτρέπει τη διαιώνιση των πλέον αντιεπιστημονικών απόψεων για το έθνος και την πολιτική χρήση του για τους πλέον αποικιοκρατικούς εθνοκεντρι-

κούς λόγους (π.χ. «συμπάθεια» για τους «αδύνατους») (Λέκκας, 1992: 102 - 103). Οι επισημάνσεις αυτές, όσο δεικτικές και αν είναι, πρέπει να ληφθούν σοβαρά υπόψη. Ο όρος είναι χρήσιμος για τους μελετητές εκείνους που γνωρίζουν τα όριά του ως επιστημονικού παραδείγματος και που έχουν συνειδητοποιήσει πως οι θεωρίες τους συμμετέχουν ενεργά στη διαμόρφωση των ευρύτερων αντιλήψεων για την κοινωνική πραγματικότητα και εντέλει στη δημιουργία της πραγματικότητας αυτής καθεαυτής. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο πως ο όρος εθνοτική ομάδα είναι κυρίαρχα δημοφιλής στον αγγλο-σαξονικό χώρο, που φέρει το δικό του ξεχωριστό αποικιοκρατικό παρελθόν, και όχι στη γαλλική ή στη ρωσική διανόηση.

Τα προβλήματα χρήσης του όρου στην Ελλάδα

Οι παραπάνω επισημάνσεις αποκτούν ξεχωριστή σημασία για την εισαγωγή του όρου στην Ελλάδα. Μπορούμε άραγε να μιλάμε για εθνοτικές ομάδες στην Ελλάδα; Πόσο δόκιμη είναι η χρήση του όρου όσον αφορά την ελληνική πραγματικότητα; Υπάρχουν στην Ελλάδα εκείνες οι κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες που δημιουργούν ένα πλαίσιο εθνοτικών διακρίσεων;

Τα ερωτήματα αυτά δεν έχουν απλά επιστημονικό χαρακτήρα. Είναι κατεξοχήν πολιτικά ερωτήματα. Μερικοί ερευνητές τείνουν να χρησιμοποιούν τον όρο εξ ορισμού δεχόμενοι τη δυνατότητα εφαρμογής του όρου στην ελλαδική πραγματικότητα (για παράδειγμα: Karakasidou, 1993, Van Boeshoten 1993, Danforth 1995). Μια τεκμηριωμένη απάντηση στο ερώτημα της ύπαρξης εθνοτικών ομάδων στην Ελλάδα ξεπερνά τα όρια αυτής της μελέτης. Το βασικό ζήτημα που θα πρέπει να διερευνηθεί για να δοθεί μια απάντηση στο ερώτημα αυτό είναι το εάν υπάρχει στην σημερινή Ελλάδα ένα τέτοιο πολιτικό σύστημα που δημιουργεί διακρίσεις μεταξύ πληθυσμών. Γεγονός είναι πως στις διάφορες φάσεις επέκτασης του ελληνικού κράτους εμφανίστηκαν αντιθέσεις που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως εθνοτικές. Τέτοιες ήταν για παράδειγμα οι αντιθέσεις μεταξύ Ρούμελης και Μοριά και μεταξύ αυτοχθόνων και ετεροχθόνων στις αρχές - μέσα του 19ου αιώνα (Σκοπετέα, 1988) και οι αντιθέσεις μεταξύ γηγενών και προσφύγων στην προπολεμική Μακεδονία.

Εκτίμηση μου όμως αποτελεί πως ακόμα και αν σήμερα δεν μπορούμε να μιλάμε με απόλυτη βεβαιότητα και σαφήνεια για εθνοτικές ομάδες στην Ελλάδα, είναι πιθανό πως στο μέλλον θα υπάρξουν. Η εκτίμηση μου αυτή στηρίζεται αφενός στην εισροή μεγάλου αριθμού μεταναστών από την πρώην Σοβιετική Ένωση, την Αλβανία και άλλες ανατολικο-ευρωπαϊκές και αφρικανικές χώρες και αφετέρου στην αυξανόμενη ανταλλακτική πολιτική αξία που ο όρος «έθник» αποκτά και στην Ελλάδα. Το θέμα δεν περιορίζεται απλά και μόνο στην ύπαρξη γραφικών «οπαδών του έθник» σαν αυτήν που περιγράφει ο αρθρογράφος του *Βήματος*. Επεκτείνεται σε πιο σοβαρά και ουσιαστικά ζητήματα που έχουν να κάνουν με τις διεκδικήσεις που ορισμένοι Έλληνες πολίτες εγείρουν τα τελευταία χρόνια αναζητώντας την αναγνώριση της δικής τους πολιτισμικής διαφορετικότητας ως «εθνοτικής». Αναφέρομαι εδώ στην περίπτωση διάφορων ομάδων πολιτών, όπως για παράδειγμα του σλαβο-μακεδονικού κύκλου της «Zora» (Ζόρα), και διάφορων μουσουλμανικών συλλόγων της Θράκης. Οι πολίτες αυτοί, γνώστες της κύκλος της Ζόρα, για παράδειγμα, χαρακτηριστικά χρησιμοποιεί τους όρους «ethnic group» και «ethnic identity» όταν απευθύνεται σε αγγλόφωνο κοινό⁷.

Αν συνυπολογίσουμε και τη δεδομένη βούληση της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την «εκ των έσω» αποδυνάμωση του εθνικού κράτους βασιζόμενη στην ανάπτυξη των περιφερει-

ών, μπορούμε ίσως να καταλήξουμε σε ένα σενάριο ύπαρξης εθνοτικών ομάδων στην Ελλάδα. Οι υποθέσεις αυτές θεωρούν βέβαια ως δεδομένο πως η εισροή μεταναστών, η αυξανόμενη ανταλλακτική αξία του όρου και η πολιτική της Ε.Ε. εξ ορισμού οδηγούν στην ύπαρξη εθνοτικών ομάδων. Ο πιθανός αντίλογος είναι πως οι συνθήκες αυτές μπορεί τελικά να οδηγούν και σε άλλα κοινωνικά φαινόμενα, διαφορετικά από αυτά που σήμερα γνωρίζουμε.

Γεγονός πάντως παραμένει πως η εισαγωγή του όρου στα ελληνικά δεν γίνεται χωρίς αναιρέσεις και συγκρούσεις. Η αμφίδρομη σχέση μετενομικής αιτιότητας ανάμεσα στους όρους των κοινωνικών επιστημών και στη κοινωνική δυναμική γίνεται άμεσα φανερή στην περίπτωση της εισαγωγής του όρου στα ελληνικά. Μ' άλλα λόγια, οι θεωρίες μας συμμετέχουν μεν στη διαμόρφωση της κοινωνικής πραγματικότητας, μέσα στα όρια όμως που αυτή η πραγματικότητα θέτει. Οι δυσκολίες μετάφρασης του όρου στα ελληνικά⁸ δείχνουν πως η πραγματικότητα που ο όρος ethnic εκφράζει δεν αποτελεί βίωμα για το συντριπτικά μεγαλύτερο κομμάτι της ελληνικής κοινωνίας. Στο βαθμό που η Ελλάδα θεωρείται, σε γενικές γραμμές, από την πλειοψηφία των πολιτών της, μια χώρα με σχετική πολιτισμική και εθνική ομοιογένεια, το ερώτημα που άμεσα προκύπτει είναι: «εφόσον η Ελλάδα μας είναι ομοιογενής τι χρειαζόμαστε τον όρο εθνοτική ομάδα;» Το πρόβλημα γίνεται ακόμα πιο πολύπλοκο αν λάβουμε υπόψη μας και τις ηχητικές ομοιότητες του όρου έθνος και των όρων εθνοτική ομάδα και εθνισμός, ομοιότητες που παραπέμπουν σε αναγωγές και συγχύσεις.

Η πλειοψηφία των κοινωνικών επιστημόνων τείνει βέβαια να επιμένει στη χρησιμότητα της διάκρισης εθνοτικών ομάδων και εθνών και άρα στην ενίσχυση της καθιέρωσης του όρου στα ελληνικά. Ο Herzfeld παρατηρεί πως «μέρος του προβλήματος της διευκρίνησης του τι ήταν οι Έλληνες ως έθνος, ή του τι είχαν υπάρξει ως έθνος πριν τη δημιουργία του σύγχρονου ελληνικού κράτους, συνίσταται στη δυσκολία διάκρισης στα ελληνικά μεταξύ των χαρακτηριστικών του έθνους (nationhood) και του εθνισμού (ethnicity)» (Herzfeld, 1986: 16). Στο ίδιο μήκος κύματος, ο Λιάκος επισημαίνει πως «η σύγχυση των ιστορικών πεδίων (αρχαιότητας και νεότερης εποχής) καταλήγει σε σύγχυση των όρων ethnicity και nationality και βεβαίως του περιεχομένου τους. Πρόκειται όχι για λάθος, αλλά για μια ιστορικά θεσμοθετημένη σύγχυση. Γι' αυτό άλλωστε και στα ελληνικά δεν διαφοροποιούνται οι όροι» (Λιάκος, 23/1/1994).

Ο φανταστικός «αντίλογος» κοινωνικών επιστημόνων και του «μεγαλύτερου» μέρους της ελληνικής κοινωνίας ξεκάθαρα αναδεικνύει τον πολιτικό χαρακτήρα και σημασία των όρων εθνισμός και εθνοτική ομάδα και επιβεβαιώνει τις επισημάνσεις αυτής της εργασίας. Άσχετα όμως με το αν υπάρχουν, ή αν θα υπάρξουν, εθνοτικές ομάδες στην Ελλάδα, και άσχετα με τη διαμάχη περί ιστορικότητας του ελληνικού έθνους, επιβάλλεται η κατοχύρωση των όρων εθνισμός και εθνοτική ομάδα στα ελληνικά. Είτε το θέλουμε είτε όχι, οι αναφορές της πραγματικότητάς μας σήμερα τοποθετούνται στο διεθνές επίπεδο. Στον παγκόσμιο κόσμο που ζούμε υπάρχουν εθνοτικές ομάδες και το φαινόμενο του εθνισμού αποτελεί ένα γεγονός. Ίσως τελικά «το ρεμπέτικο να είναι ethnic για τους Ιάπωνες» (Τσίλκα, 3 - 4/2/1996). Χρήσιμο είναι να προλάβουμε να καταλάβουμε τι αυτό σημαίνει πριν βρεθούμε προ εκπλήξεων χωρίς τα κατάλληλα αναλυτικά θεωρητικά εργαλεία.

Βιβλιογραφία

1. Anderson, *Imagined Communities*, Verso, London, 1983.
2. Asad, Market Model, *Class Structure and Consent: a Reconsideration of Swat Political Organisation*, Man, Vol. 7, pp. 74 - 94, 1972.
3. Banks, *Ethnicity: Anthropological Constructions*, Routledge, London, 1996.
4. Barth, *Ethnic Groups and Boundaries*, Oslo University Press, Oslo, 1969.
5. Barth, *Process and Form in Social Life*, Vol. 1, Routledge, London, 1981.
6. Barth, *Enduring and Emerging Issues in the Analysis of Ethnicity*, στον τόμο *The Anthropology of Ethnicity* επιμ. H. Vermeulen - C. Govers, σ. 11 - 32, Het Spinhuis, Amsterdam, 1994.
7. Bromley, *Soviet Ethnology and Anthropology today*, Mouton, Hague, 1974.
8. Γεωργιάδου, *Ethnic: Οι ρίζες του μέλλοντος*, Elle Deco, No 23, Απρίλιος 1994.
9. Danforth, *The Macedonian Conflict*, Princeton University Press, Princeton, 1995.
10. Eriksen, *Ethnicity and Nationalism. Anthropological Perspectives*, Pluto Press, London, 1993.
11. Gellner, *Nations and Nationalism*, Basil Blackwell, Oxford, 1983.
12. Glazer - D.P. Moynihan, *Beyond the Melting Pot*, MIT PRESS, Cambridge Mass., 1963.
13. M. Herzfeld, *Ours Once More: Folklore, Ideology and the Making of Modern Greece*, Pella, N.Y., 1986.
14. E. Hobsbawm, *Nations and Nationalism Since 1780*, Cambridge University Press, Cambridge, 1990.
15. Karakasidou, *Politicizing Culture: Negating Ethnic Identity in Greek Macedonia*, Journal of Modern Greek Studies, Vol. 11, σ. 1 - 28, 1993.

16. Castles, M. Kalantzis, B. Cope, M. Morrissey, *Mistaken Identities: Multiculturalism and the Demise of Nationalism in Australia*, Pluto Press, Sydney, 1990.

17. Κιτρομηλίδης, *Προθέσεις και ζητούμενα στην ανάλυση του εθνικισμού - Σχόλιο στην εισήγηση του A.D. Smith*, Ίστωρ, Τευχ. 6, σ. 13 - 17, Δεκέμβριος 1993.
18. Λαμπίδης, *Κοινωνικά στερεότυπα. Η οπαδός του έθνικ*, Το Βήμα, 4 Φεβρουαρίου 1996.
19. Λέκκας, *Η Εθνικιστική Ιδεολογία*, Μνήμων, Αθήνα, 1992.
20. Λιάκος, *Η προσκόλληση στον Μεγαλέξανδρο. Κριτική στη συζήτηση περί έθνους*, Το Βήμα, 23 Ιανουαρίου 1994.
21. Loden - J. B. Rosener, *Workforce America! Managing Employee Diversity as a Vital Resource*, Homewood , IL: Business One Irwin, 1991.
22. Meeker, *The Twilight of a South Asian heroic age*, Man, Τεύχ. 15.4, σελ. 682-701, 1980.
23. Rieff, *Multiculturalism Silent Partner*, Harper's Magazine, σ. 62 - 72, August 1993.
24. Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα*, Πολύτυπο, Αθήνα 1988.
25. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, Blackwell, Oxford, 1986.
26. Smith, *Εθνικισμός και διεθνείς συγκρούσεις*, Ίστωρ, Τευχ. 6, σ. 6 - 11, Δεκέμβριος 1993.
27. Τσόλκα, *Οι «Ζαπατίστας» της μουσικής*, Επενδυτής, 3 - 4 Φεβρουαρίου 1996.
28. Resolution 16/1992 της 21ης Φεβρουαρίου 1992.
29. Verdery, *Ethnicity, Nationalism and State - making*, στον τόμο *The Anthropology of Ethnicity* επιμ. H. Vermeulen C. Govers, σ. 33 - 58, Het Spinhuis, Amsterdam, 1994.
30. Williams, *A Class Anthropology and the Race to Nation Across Ethnic Terrain*, Annual Review of Anthropology, Vol 18, σ. 401 - 444, 1989.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Αναφέρομαι συγκεκριμένα στα εξής: Barth, 1969-Vermeulen & Covers, 1994-Barth, 1994-Verdery, 1994.
2. Η πρώτη αναφορά του όρου στον τίτλο δημοσίευσης που μπόρεσα να εντοπίσω παρουσιάζεται το 1945 στο βιβλίο των Warner και Srole.
3. Περίπου την ίδια εποχή που ο Barth ανέπτυξε το θεωρητικό του σχήμα, στην Ε.Σ..Σ.Δ. ο Yulian Bromley εισάγει τον όρο «εθνοτική ομάδα» στη σοβιετική εθνολογία. Οι απόψεις του Bromley γίνονται ευρύτερα γνωστές στους δυτικούς επιστήμονες λίγα χρόνια αργότερα. Ο Bromley ουσιαστικά υποστηρίζει αντίθετες με τον Barth ιδέες, εφόσον αντιλαμβάνεται την ύπαρξη εθνοτικών ομάδων ως υπερϊστορικό πανανθρώπινο χαρακτηριστικό κάθε κοινωνίας (Bromley, 1974).
4. Για μια αναλυτική εξήγηση όλων των παραπάνω ο αναγνώστης μπορεί να ανατρέξει στα αναφερόμενα στην υποσημείωση (1) άρθρα.
5. Δε θεωρώ πως οι διάφορες θεωρίες των σοβιετικών εθνολόγων και των λεγόμενων «Primordialists» (υποστηρικτών της άποψης πως οι εθνοτικές διαφορές και ταυτότητες έχουν φυσικό και πανανθρώπινο χαρακτήρα) αποτελούν σοβαρή αναιρέση των απόψεων του Barth. Για μια πληρέστερη ανάλυση των απόψεων των υποστηρικτών του φυσικού και πανανθρώπινου χαρακτήρα των εθνοτικών διακρίσεων δεξ: Banks, 1996, σελ. 11-39.
6. Η άποψη αυτή του Smith έρχεται σε αντίθεση με τις πιο κριτικές απόψεις περί έθνους που έχουν εκφράσει, ο καθένας με το δικό του τρόπο, διανοητές όπως ο E. Gellner (1983), ο B. Anderson (1983) και ο E. Hobsbawm (1990).
7. Για την περίπτωση του μειονοτικού λόγου του κύκλου της Ζόρα ο αναγνώστης μπορεί να ανατρέξει στην εργασία του Χοτζίδη (1997).
8. Ο όρος ethnic group έχει μεταφραστεί στα ελληνικά ως εθνότητα και ως εθνοτική ομάδα. Προτιμώ τον όρο εθνοτική ομάδα, καθώς ο όρος εθνότητα παραπέμπει πιο άμεσα στο έθνος και μοιραία δημιουργούνται συγχύσεις. Ο νεολογισμός του όρου εθνοτική ομάδα σαφώς και διακρίνει τα φαινόμενα. Ο όρος ethnicity έχει κατά καιρούς μεταφραστεί ως ιθαγένεια, εθνισμός και εθνοτικότητα. Η έννοια της ιθαγένειας συγγενεύει σαφώς με το νόημα του όρου ethnicity. Η ταύτισή τους όμως αγνοεί τις νομικές διαστάσεις του όρου ιθαγένεια στα ελληνικά, διαστάσεις που περιπλέκουν τον όρο ethnicity σε ατέρμονες συζητήσεις. Ο όρος εθνισμός έχει όμως στο παρελθόν χρησιμοποιηθεί στα ελληνικά (από τον Ι. Δραγούμη για παράδειγμα), με περιεχόμενο περίπου παρόμοιο με αυτό του όρου ethnicity.